

УДК 911.3

ВИЗНАЧЕННЯ ФЕНОМЕНА УРБАНІЗАЦІЇ В СУЧАСНИХ СОЦІАЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Омельченко Н.В.,
асистент кафедри соціально-
економічної географії
(Херсонський державний уні-
верситет)

*Статтю присвячено відображенню різних тлумачень поняття «урбанізація» з позиції часових особливостей. Виділено важливі концепції урбанізації, націлені на пошук оптимальних варіантів системи розселення та інструментів її регулювання. Особливу увагу приділено сучасним визначенням науковцями поняття урбанізації як соціально-географічного процесу. **Ключові слова:** місто, урбанізація, концепції урбанізації, соціальний аспект урбанізації.*

*Статья посвящена отражению различных толкований понятия «урбанизация» с точки зрения временных особенностей. Выделены важные концепции урбанизации, нацеленные на поиск оптимальных вариантов системы расселения и инструментов ее регулирования. Особое внимание уделено современным определениям учеными понятия урбанизации как социально-географического процесса. **Ключевые слова:** город, урбанизация, концепции урбанизации, социальный аспект урбанизации.*

Omelchenko N. DEFINITION OF URBANIZATION PHENOMENON IN MODERN SOCIAL AND GEOGRAPHICAL RESEARCH. This article is devoted to reflection of different interpretations of the concept of "urbanization" in view of the temporal characteristics. Dedicated important concepts of urbanization, determined to find the optimal settlement system and instruments of regulation. Special attention is paid to modern scientific definition of urbanization as a socio-geographical process. **Key words:** city, urbanization, urbanization concept, social aspect of urbanization.

Урбанізація являє собою багатогранний і дуже неоднозначний процес, який (окрім збільшення частки міського населення та інтенсивного формування міст як особливого типу поселень із великою кількістю людей, зосереджених у відносно обмеженому просторі) несе із собою трансформацію всієї просторово-структурної організації життя населення, його якісних характеристик, а також зміну умов і способу життя людей.

Фокусом урбанізаційного процесу є місто. Озираючись на історію розвитку міста, можна сказати, що цей об'єкт завжди був цікавим для науковців різних напрямів. З погляду класичної географії місто – це населений пункт, більша частина мешканців якого не зайнята в сільськогосподарському

виробництві [1, с. 6]. Місто виконує промислові, організаційно-господарські, управлінські, культурні, транспортні та інші, крім сільськогосподарських, функції, для нього характерні концентрація виробництва й підвищена компактність переважно багатопверхової забудови. Населення міста веде своєрідний міський спосіб життя.

Виникнення й розвиток міст пов'язуються з першими витокami людської цивілізації. У ході її розвитку люди об'єднували свої розрізнені місця проживання та споруджували великі поселення, з яких одні згодом зникали чи були знищені, інші змогли пройти через тисячоліття та стати свідками відроджень або занепадів у розвитку суспільства. Наприклад, найдавніше місто Єрихон, розташоване в

Палестині, було засновано в IX тис. до н. е. Воно стало одним із провідних центрів на важливому торговельному шляху. Близько 8000 р. до н. е. в Єрихоні в куполоподібних будинках проживало близько 2 000 мешканців [3].

Еволюція досліджень міст і процесів їх розвитку й організації відповідала основним актуальним проблемам філософії, економіки, пізніше й соціології міста, а також містобудування та осмислення міського розвитку в той чи інший період історії суспільства. Фахівці називають філософію та архітектуру першопричинними й першоутворюючими науками, які з'явилися чи не з моменту виникнення самої людини та яким належить важливе місце у визначенні онтологічного й епістемологічного значення міста та ролі сучасної людини як носія особливого типу урбаністичної свідомості, урбаністичного способу мислення й способу життя [8]. Соціологія та економіка міста, як і безпосередньо географія міст (геоурбаністика), сформувалися набагато пізніше.

У різні часи міста виконували різні профільні функції, відігравали різну роль у розвитку людської спільноти. У свою чергу народження кожного міста зумовлювалося потребами суспільства, насамперед економічними. Значення, роль і соціальний профіль міст були різними відповідно до рівня розвитку продуктивних сил, способу виробництва, суспільно-економічної формації, в умовах яких вони розвивалися. Змінювалися характер розселення людей, темпи розвитку міського господарства, благоустрій житла та інфраструктура. Однак із часом неодмінно зростало значення й роль міст у соціально-економічному, політичному розвитку країн і регіонів, що пізніше отримало назву «урбанізація».

Існує безліч визначень феномена урбанізації, що пов'язано із часовим аспектом. З моменту виникнення цього поняття

зміст, який у нього вкладали науковці, зокрема географи, носив переважно «розселенський» характер, що простежується як у дефініціях урбанізації того часу, так і в різноманітних концепціях видатних науковців.

Прикладом традиційного «розселенського» формулювання є, наприклад, визначення Я.Г. Машбіца, який вважає, що процес урбанізації включає зростання чисельності, питомої ваги та значення міського населення, розвиток міст різних типів і розмірів, формування систем і районних підсистем міських центрів [2]. І.М. Маєргойзом та Г.М. Лаппо вважають: «Урбанізація – це процес формування специфічного урбанізованого середовища для життя населення, функціонування промислового виробництва й багатьох видів людської діяльності, умова розвитку великих міст і міських агломерацій – носіїв основних властивостей урбанізації» [6].

З іншого боку, якщо брати до уваги соціальний аспект, урбанізація – це багатомірний процес зростання й підвищення ролі міст у розвитку суспільства, збільшення частини міського населення та поширення міського способу життя на всі прошарки населення [10, с. 239]. Зокрема, А.В. Степаненко відзначає, що процес урбанізації супроводжується формуванням специфічного середовища для життєдіяльності населення та суттєвими змінами в його способі життя [9].

Таку рису урбанізації виокремлював також В.М. Кубійович, якого вважають засновником української геоурбаністики та праці якого лише в пострадянський період стали відомими широкому науковому загалу.

Усі концепції урбанізації, що з'явилися в науці в 1960–1980-і рр., коли урбанізація стала одним із найважливіших факторів, що впливають на життя суспільства, мали практичну спрямованість і були націлені на по-

шук оптимальних варіантів системи розселення та інструментів її регулювання. У науці СРСП вагоме місце мали такі три концепції:

1) *теорія групових систем населених місць*, автор якої (В.Г. Давидович) стверджував, що в ході урбанізації поселенська мережа буде еволюціонувати шляхом формування групових систем, якими вважалися взаємопов'язані міські й сільські поселення різної величини та профілю, об'єднані територіально-виробничими зв'язками й загальною інфраструктурою [4]. Цю концепцію підтримали також А.В. Кочетков, Ф.М. Лістенгурт, А.М. Вишневський, Ю.Л. Пивоваров, які вважали цей процес неминучим і незворотним [4, с. 7];

2) у 1960-і рр. в географії складається інший теоретичний напрям, який отримав назву *концепції єдиної системи розселення*. Її було розроблено в центрі з вивчення проблем народонаселення в МДУ та найбільш повно відображено в роботах Б.С. Хорєва. Основна ідея полягала в тому, що в умовах централізованого планування держава може забезпечити рівні умови й можливості для розвитку сільських і міських поселень, раціонального (рівномірного) розміщення населення;

3) у 1970-і рр. з'являється *концепція опорного каркасу розселення*, одним із розробників якої став Г.М. Лаппо. Опорний каркас розселення розглядався ним як найбільш стійкий елемент системи розселення, що включає міста та найбільші сільські населені пункти, з'єднані транспортними зв'язками. Розвиваючи каркас розселення, держава формує найбільш оптимальне поселенське середовище. Подальша розробка цих ідей належить П.М. Полянчу, який запропонував методіку виділення міських агломерацій, обґрунтував критерії міста-ядра та способи визначення меж супутникової зони [4, с. 7–8].

Усі розглянуті теоретичні схеми виходили з того, що розселення підлягає вдосконаленню й розвитку, та меншою мірою з того, що урбанізація живе за своїми власними об'єктивними законами еволюції.

Сьогодні урбанізація являє собою глобальний соціально-географічний процес, який зумовлює постійну модернізацію суспільства. Це не лише бурхливий розвиток і зростання міст (з різною інтенсивністю та якістю, проте майже в усіх регіонах світу), посилення їх ролі у світовій глобальній економіці, а й якісні зміни суспільства, що супроводжують його, – перетворення його на міське за характером праці й організацією дозвілля, способом життя, розширеними можливостями облаштування побуту, інфраструктури й відповідними вимогами до організації власного життя, вибору професій та освіти тощо.

Людина та її спосіб життя, характер та інтенсивність діяльності, дозвілля, рухливість, орієнтація змінюються внаслідок підвищення рівня розвитку продуктивних сил і в результаті науково-технічного прогресу. Умови формування конкретно міського мешканця складаються по-різному, залежно від соціально-економічних особливостей урбанізації, у різних типах поселень і за різного стану природного середовища. Характер діяльності, нові особливості використання вільного часу, підвищення рухливості, зростаюче тяжіння до великих центрів, що володіють значним соціально-інформаційним потенціалом, розвиток непрофесійних контактів тощо – усе це впливає на формування систем розселення у вигляді міських агломерацій, планувальну організацію населених місць, а також є фактором формування людини міста [5].

Найбільш суттєвими особливостями сучасної урбанізації є такі:

– концентрація, інтенсифікація, диференціація й різноманіття міських видів

діяльності (останнім часом частіше спостерігається використання сільського господарства в передмісті великих центрів);

– розповсюдження поза центрами й урбанізованими ареалами міського способу життя з особливою структурою спілкування, культурою, системою ціннісних орієнтацій;

– розвиток великих міських агломерацій, урбанізованих районів та інших складних форм розселення в результаті посилення взаємозв'язків у системах розселення [7, с. 3–4].

Отже, трактування багатогранного поняття «урбанізація» значно еволюціонувало. Якщо за часів Радянського Союзу це поняття мало зміст стрімкого зростання міст і чисельності міських жителів, зазвичай завдяки індустріалізації, то нині науковці, зокрема географи, усе більше спрямовують свої погляди на соціальний аспект

урбанізації, що починає знаходити відображення в нових визначеннях.

Акцентуємо увагу на тому, що сьогодні поняття «місто», «урбанізація» несуть у собі дещо інший, більш модернізований, зміст. Усе більше уваги починають приділяти антропоцентричному підходу до тлумачення цих понять та виокремленню певних концепцій.

Тому соціально-географічний погляд на урбанізацію вважаємо досить перспективним і для дослідження модернізаційних процесів, ритмів життя, і для окреслення важливих змін і трансформацій у способі й умовах організації побуту та праці. Він, як і інші, має просторову специфіку, є невіддільним від історії освоєння території та формування міської мережі, географічного розташування й можливостей тієї чи іншої країни.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гречана С.І. Економічний та соціальний розвиток сучасного міста : [монографія] / С.І. Гречана. – Луганськ : Ноулідж, 2011. – 194 с.
2. Гукалова І.В. Якість життя населення України: суспільно-географічна концептуалізація / І.В. Гукалова. – К. : Ін-т географії Національної академії наук України, 2009. – 346 с.
3. Кодін В.О. Архітектура та містобудування первісного суспільства, стародавнього і середньовічного Сходу : [навч. посібник] / В.О. Кодін, П.В. Панов. – Х. : ХНАМГ, 2007. – 122 с.
4. Мазур Л.Н. Российская деревня в условиях урбанизации: региональное измерение (вторая половина XIX – XX в.) / Л.Н. Мазур. – Екатеринбург : Из-во Уральского ун-та, 2012. – 472 с.
5. Майергойз И.М. Географическое учение о городах / И.М. Майергойз. – М. : Наука, 1987. – 118 с.
6. Майергойз И.М. География и урбанизация / И.М. Майергойз, Г.М. Лаппо // Вопросы географии : сб. статей / отв. ред. : Г.М. Лаппо и др. – М. : Мысль, 1974. – № 96 : Урбанизация мира. – С. 5.
7. Мировая урбанизация: географические проблемы : сб. науч. трудов. – М. : Московский филиал Географического общества СССР, 1989. – 80 с.
8. Покляцький С.А. Місто як міждисциплінарний об'єкт вивчення: еволюція наукових підходів / С.А. Покляцький // Науковий вісник Чернівецького університету : зб. наук. праць. – Вип. 553–554 : Географія. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2011. – С. 135–142.
9. Степаненко А.В. Города в условиях развитого социализма / А.В. Степаненко. – К. : Наукова думка, 1981. – 294 с.
10. Танчин І.З. Соціологія : [навч. посібник] / І.З. Танчин. – Львів : УАД, 2005. – 360 с.